

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt: 4, Sayı: 1, Bahar 2013

İNÖNÜ UNIVERSITY
JOURNAL of the FACULTY of DIVINITY

Volume: 4, Issue: 1, Spring 2013

Tarihsel Süreç İçerisinde Pakistan Medreseleri*

İbrahim AŞLAMACI**

Özet: Bu makalede 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra küresel güvenliğin ve istikrarın önemli bir konusu haline gelen ve şiddet içerikli pek çok eleştiriye maruz kalan Pakistan medreselerinin varoluş ve gelişim süreçlerinin sosyal ve siyasal değişimle birlikte tarihsel bağlamında incelenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Doküman analizi tekniğiyle yapılan çalışmada bu kurumların tarihsel süreçleri incelenirken konu iki dönem şeklinde ele alınmıştır. Bunlardan ilki İslamiyet'in Hint alt kıtasına girmesinden sonra medreselerin kurulmasıyla başlayıp, Pakistan'ın bağımsızlığına kadar geçen dönemdir. İkinci dönem ise Pakistan'ın bağımsızlığından günümüze kadarki süreci içermektedir. Pakistan medreselerinin bu çalışmada ortaya konulan tarihsel süreci iyi okunduğunda, bu kurumların sömürge döneminden başlamak üzere günümüze kadar, kaleleri olarak değerlendirildikleri İslam dinini koruma ve varlıklarını devam ettirme refleksiyle hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum onların içe kapanmalarına ve yapılmak istenen reform çabalarına karşı direnmelerine yol açmakta, günün şartlarına uygun değişim ve dönüşüm geçirmelerini güçleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Medrese, Pakistan Medreseleri, İslam Eğitimi

Abstract: -The Historical Process Of Pakistan's Madrasas- The aim of this article is to examine and evaluate the historical development of Pakistan's madrasas which have become an important subject of global security and stability after 9/11 terrorist attacks and have exposed to so much violence discourse criticism, with development of the social and political changes. In the study used document analysis techniques, the historical development of these institutions are discussed in two periods. The first period is ongoing period from the introduction of Islam in the Indian sub-continent up to independence of Pakistan. The second period is the term from Pakistan's independence until today. When taken consider the historical process of Pakistani madrasas revealed in this study, it is understood that these institutions have acted with reflex to protect Islam and maintain their presence from colonial period up to the present. This case leads to their introversion and resistance reform efforts to be made against them. Moreover this case complicates their change and transformation in accordance with the terms of the day.

Key Words: Madrasa, Pakistan's Madrasas, Islamic Education

* Bu makale, araştırmacının Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunmuş olduğu "Pakistan Medreselerine Bir Model Olarak İmam Hatip Liseleri" isimli doktora çalışmasından hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü e-posta: ibrahim.aslamaci@inonu.edu.tr

Giriş

Pakistan medreseleri, İslamiyet'in Hint alt kıtasına girişi ve yayılmasından sonra bu bölgede oluşan medrese geleneğinin bir devamı olarak, ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra da genel eğitim sistemi ile birlikte varlığını devam ettiren paralel bir eğitim sistemidir. Bu medreseler özellikle 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra küresel güvenliğin ve istikrarın önemli bir konusu haline gelmiş ve uluslar arası eğitim politikaları gündemine taşınmıştır.

11 Eylül sonrası Pakistan medreselerine ilişkin daha çok batılı araştırmacılar tarafından yapılan politik merkezli çalışmalarda, bu medreseler şiddet içerikli pek çok söylemin öznesi konumuna getirilmiştir.¹ Bu çalışmalarda medreselerin müfredatlarında cihad ideolojisini öne çıkararak uluslar arası "radikal İslami gruplarla" bağlantılı oldukları ve onlara militan kazandırdıkları iddia edilmektedir. Ayrıca mezhepler arasında çatışmaları körükleyerek Pakistan toplumunda istikrarsızlığa ve mezhep savaşlarına neden oldukları da diğer iddiaların odağını oluşturmaktadır. Bu medreseleri Hint alt kıtası İslam eğitim geleneği içerisinde değerlendiren, Pakistan toplumu içerisindeki rollerini ve konumlarını anlamaya çalışan çalışmaların ise yeterince yapıldığını söylemek güçtür.²

¹ Bu çalışmalara örnek olarak şunlar verilebilir: International Crisis Group, Pakistan: Madrasas, Extremism and the Military. Islamabad/Brussels: International Crisis Group, Report No. 36, 2002; International Crisis Group, Pakistan: The Militant Jihadi Challenge, Asia Report No:164, 2005; International Crisis Group Pakistan: Karachi's Madrasas And Violent Extremism, Asia Report NO: 130, 2007; International Crisis Group, Pakistan: The Militant Jihadi Challenge Asia Report No: 164, 2009; National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States, The 9/11 Commission Report, Washington: 9/11 Commission, 2004; Jamal Malik ed., Madrasas in South Asia: Teaching Terror? London and New York: Routledge, 2008; Christine Fair, The Madrasa Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan Washington: U.S. Institute of Peace, 2008; Kaja Borchgrevink, "Pakistan's Madrasas: Moderation or Militancy? The madrasa debate and the reform process" NOREF Report, Oslo, 2011; Jessica Stern, 'Pakistan's Jihad Culture', Foreign Affairs, 79.6 (2000): 115-126; Peter W. Singer, Pakistan's Madrasahs: Ensuring a System of Education Not Jihad, (Brooking Institute: Analysis Paper No. 4, 2001); Rebecca Winthrop, and Corinne Graff, "Beyond Madrasas: Assessing the Links Between Education and Militancy in Pakistan" Center for Universal Education at Brookings, 2010; Robert Looney Reforming Pakistan's Educational System: The Challenge of the Madrasas', The Journal of Social, Political and Economic Studies 28, no. 3 (2003): 257-274.

² Az sayıdaki bu tarz çalışmalara; Tariq Rahman, Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan. Karachi: Oxford University Press (2004); Barbara D. Me Metcalf, The madrasa at Deoband: A model for Religious Education in Modern India, Modern Asian Studies, x2, I, (1978), ss 111 -134. Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaoğlu (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayın-

Günümüzde şiddet içerikli pek çok eleştiriye maruz kalan Pakistan medreselerinin toplumsal rollerinin, statülerinin ve amaçlarının tarihsel süreç içerisinde siyasal ve sosyal değişimle birlikte yaşadıkları dönüşümlerin ele alınması aynı zamanda bu iddiaların da anlamlandırılması açısından gereklilik arz etmektedir. Bu nedenle makalede Pakistan medreselerinin varoluş ve gelişim süreçlerinin sosyal ve siyasal değişimle birlikte tarihsel bağlamında incelenmesi ve değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Makalede Pakistan medreselerinin tarihsel süreçleri ele alınırken konu iki dönem şeklinde incelenmiştir. Bunlardan ilki İslamiyet'in Hint alt kıtasına girmesinden sonra medreselerin kurulmasıyla başlayıp, Pakistan'ın bağımsızlığına kadar geçen dönemdir. İkinci dönem ise Pakistan'ın bağımsızlığından günümüze kadarki dönemi içermektedir.

A. Bağımsızlık Öncesi Dönemde Pakistan Medreseleri

İslamiyet'in Hint alt kıtasına 8. yüzyılın başlarından itibaren Müslüman tüccarlar, askerler ve tebliğciler tarafından yayılmasıyla birlikte Suffe tarzı İslam eğitimi de bölgede yayılmaya başlamıştır. Bölgede müstakil medreseler ise özellikle 11. yüzyıldan itibaren Gazneliler döneminde ortaya çıkmış, daha sonra bölgeye hâkim olan Guriler ve Babürlüler döneminde yaygınlaştırılarak sistemli hale gelmiştir (Sikand, 2004:119-120; Daudi, 1995; Afzal, 2011: 28-29). Selçuklu veziri Nizamulmülk'ün kurduğu Nizamiye medreselerinin yapılanması, müfredatının akli ve nakli ilimler olarak ayrılması bu bölgedeki medreseler için de örnek teşkil etmiştir (Sikand, 2004:119). Özellikle 13. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan, Horasan ve Bağdat çevresinde Moğollardan kaçan âlimlerin Hindistan'a sığınmasının ardından bölgenin ilmi hayatı canlılık kazanmıştır. Sayılarının artmaya başladığı 12. yüzyıldan 15. yüzyılın başlarına kadar üniversite ayarındaki üst düzey medreselerde nahiv, fıkıh, fıkıh usulü, tefsir, tasavvuf,

---

ları, (2010); H. Ali Saleem, *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrasas* Oxford: Oxford University Press, (2009); Masooda Bano, *Beyond Politics The Reality of A Deobandi Madrasa In Pakistan*. *Journal of Islamic Studies* 18:1 (2007) pp 43-68; Christopher Candland, "Pakistan's Recent Experience in Reforming Islamic Education" in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future*, Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars (2005), 151-166; Muhammad Q. Zaman, *Ulema in Contemporary Islam: Custodians of Change*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2002. Abdulhamid Birışık, *Hint alt-kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahuslar, Eserler, Divan İlmî Araştırmalar* sy. 17:2, (2004), ss. 1-62; M. Pakdemirli, ve A. Birışık, "Hint alt Kıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, cilt 13, sayı: 2, (2013), ss.87-115 çalışmaları örnek olarak verilebilir.

hadis, edebiyat, mantık ve kelamdan oluşan dokuz ilim dalına ait toplam yirmi kitap okutulmuştur. Guriler döneminde müfredata belagat ve felsefe ilimleriyle birlikte yeni bazı kitaplar eklenmiştir (Pakdemirli ve Birışık, 2013).

Babür İmparatorluğu (1526-1857) döneminde medreseler birer külliye şeklinde yapılmaya başlanmış, ders veren müderrislerin maaşları ve öğrenim gören talebelerin bursları herhangi bir ayırım yapılmaksızın düzenli olarak ödenmiştir. Ekber Şah zamanında medrese müfredatına felsefe mantık, tıp, astronomi gibi rasyonel disiplinler dâhil edilmiştir. Bu dersleri okutmaları için yabancı ilim adamları çağırılmıştır. Başlangıç ve üst seviye için ayrı müfredatlar belirlenmiş orta ve üst düzeyde Farsça öğretim dili olmuştur (Sikand, 2004:121; Birışık, 2004; Khalid ve Khan, 2006:306). Ancak bu dönemde aynı zamanda tüm İslam coğrafyasında olduğu gibi medreselerde şerh ve haşiye geleneği ile daha önce yazılanların açıklanması ve sadece belli kitapların okutulması da başlamıştır (Talbanı, 2010: 58).

Medrese eğitimi 17. yüzyıl boyunca daha da yaygınlaşmış ve önemli medrese gelenekleri oluşmaya başlamıştır (Afzal, 2011: 30). Bunlardan en önemlisi Molla Kutbuddin Ensari'nin (ö. 1691) Hindistan'ın Lucknow şehrinde kurduğu ve 1693'te oğlu Molla Nizameddin (ö. 1748) döneminde gelişen "Darülulum-i Firengi Mahal"dir. Bu medrese 18. ve 19. yüzyıllarda Hindistan'ın en önemli İslam eğitim merkezlerinden birisi haline gelmiştir (Robinson, 2011:147-149). Genel olarak burada ulemanın kendi evlerinde ayrı ayrı ders vermeleri usulü takip edilmiş ve masraflar Babürlüler devrinde kısmen sultanlar tarafından karşılanmıştır. Molla Nizameddin'in hazırladığı müfredat programı daha sonra Hindistan'da açılan birçok medresede uygulanmış ve "Ders-i Nizami" diye şöhret bulmuştur. Bu programda Mantık, Felsefe (Hikmet), Astronomi (Hey'et), Aritmetik (Hisab) gibi "akli" ilimlerine büyük önem verilmiştir. Dokuz ya da on yıllık orta ve yüksek öğretim düzeylerini kapsayan bu programda 16 ders ve bu derslerde okutulan 84 kitap yer almıştır. Bugün de benzer olarak Hint alt kıtasındaki medreselerin çoğunda kısmi değişikliklerle yer alan bu programda dersler sınıf düzeyine göre şu şekilde sıralanmıştır: "Arapça (12 kitap), Hitabet (3 kitap), İlm-i Aruz (1 kitap), Mantık (10 kitap), Felsefe (4 kitap), Arap edebiyatı, nesir ve şiir (7 kitap), Kelam (5 kitap), İslam tarihi (3 kitap), Tıp (4 kitap), Astronomi (2 kitap), Geometri (1 kitap), Cedel ve münazara sanatı (1 kitap), Fıkıh (8 kitap), Fıkıh usulü (6 kitap), Miras hukuku (1 kitap), Hadis usu-

lü (1 kitap), Hadis (10 kitap), Tefsir usulü (1 kitap) ve Tefsir (4 kitap)" (Fazlurrahman, 2010:102).³

Medrese tarihinde önemli bir yere sahip olan diğer bir medrese, Babür imparatoru Evrengizip (1658-1706) döneminde Şah Veliyyullah ed-Dihlevi'nin babası Şah Abdurrahim tarafından Delhi'de kurulan Rahimiyye Medresesi olmuştur. Şah Veliyyullah⁴ Arap ülkelerine yaptığı ilmi seyahatinden döndükten sonra, babasının medresesinde hadis okutmaya başlamıştır. Medresede okutulan ders-i nizami müfredatında önemli değişiklikler yapmıştır. Öğrencinin ömrünün alet ilimleriyle zayi edilmemesi gerektiğini savunarak geleneksel İslâmî ilimlerin, öğretimin esası yapılmasını savunmuştur. Bunun için akli ilimlere ağırlık veren Farangi Mahal'deki Molla Nizameddin'in müfredatını değiştirmiş ve fıkıh, hadis, tefsir gibi nakli ilimlerin medrese müfredatındaki ağırlığını artırmıştır. Yine medreselerdeki derslerin sıralamalarını değiştirerek öğrencilerine Arapça öğretiminin hemen ardından hadis ve tefsir kaynaklarını okutmaya başlamıştır. Ayrıca Sünnî eğitim sistemine bir yenilik getirerek sufilerin eserlerini de okutulacak kitaplar listesinin sonuna eklemiştir (Fazlurrahman, 2010:103; Rahman, 2004:81-83; Sikand, 2004:121; Daudi,1995:111).

Babür imparatorluğunun zayıflaması sonrasında İngilizler tarafından Hint alt kıtası sömürgeleştirilmeye başlanmıştır. 1765 yılından itibaren İngiliz Doğu Hindistan Şirketi bölgedeki etkinliğini artırmış, kendi kurallarını pekiştirmede eğitimi bir araç olarak kullanmış ve pek çok misyoner okulların bölgede açılmasına olanak sağlamıştır (Khalid ve Khan, 2006:307). Sömürge sistemi bölgedeki medreselerin tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Müslüman yönetimi altında devletin himaye ve desteğini alan medreseler sömürge döneminde bu desteği kaybetmiş ve tamamen Müslüman nüfusun çabalarıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sömürge yönetiminde 1828'de mahkemelerde İngilizce zorunlu yapılmıştır. Ayrıca yönetime eleman yetiştirmek için öğretim dili İngilizce olarak değiştirilmiştir. 1835'te ise Farsça resmi dil olmaktan çıkarılmıştır (Afzal, 2011). Alınan bu kararlar eğitimlerini temel olarak Arapça ve Farsça dillerinde sürdüren medreselerin merkezi konumlarını kaybetmelerine neden olmuştur.

³ Birışık, Molla Nizameddin'in hazırladığı Ders-i nizami müfredatı için toplam 11 ilim alanı için 43 kitap sıralamıştır. İlimler ve kitaplar için bkz. Birışık, 2003.

⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz Mehmet Erdoğan, "Şah Veliyyullah Dihlevi Hayatı ve Eserleri" İslam Düşünce Rehberi içinde, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, 2003, İstanbul, cilt 1:41-75.

1857'de Hindistan'da İngilizlere karşı başlatılan büyük ayaklanmanın başarısız olması sonrasında, İngilizler tarafından 1858'de Babür İmparatorluğuna son verilmiş ve İngiliz yönetimi dönemi resmen başlamıştır. Bu tarihten itibaren bölgede medrese eğitim sisteminin yerini giderek Batı eğitim sistemi ve müfredat programları almaya başlamış ve paralel eğitim sistemi oluşmuştur. Böylece sömürge öncesi dönemde 19. yüzyıla kadar devletin himayesinde bölgede eğitimin temelini oluşturan ve her türlü devlet kadroları için memur yetiştiren medreselerin merkezi rolleri kaybolmaya başlamıştır (İqbal, 2011:4; Talbani, 2010:60; Bano, 2007; Muhammad, vd., 2011).

1857 isyanını daha çok Müslümanlardan bilen İngiliz yönetimi, onlar üzerinde ciddi baskılar uygulamıştır. Müslümanlara göre sosyo-ekonomik durumları daha düşük olan Hinduları destekleyerek iki toplumu eşitlemeye çalışmışlar, aynı zamanda aralarını bozarak böl ve yönet politikasını takip etmişlerdir (Allana, 1982: 46-47). Bu süreçte siyasi, kültürel ve dini yönden ağır baskılara maruz kalan Müslümanlar ciddi bir fikrî bunalım sürecine girmişlerdir. Hıristiyan misyonerlerin çabası sonucu halk arasında İngiliz takipçiliğinin ve taklitçiliğinin yaygınlaşması da eklenince eski-yeni çatışması kaçınılmaz olmuştur. Müslüman halkın büyük bir kesimi medreselerde yürütülen geleneksel öğretime ağırlık vermeyi tercih ederken, diğer kısmı da modern öğretim kurumlarına yönelerek üniversiteler, yüksekokullar, araştırma merkezleri açmışlardır (Pakdemirli ve Birişik, 2013).

Bölgede İngiliz Hindu etkisinin arttığı bu süreç, Müslüman âlimleri batılılaşmaya direnmeye sevk etmiş ve İslami kimlik ve kültürlerini koruma konusunda arayışlara yöneltmiştir. Buna bağlı olarak gelişen fikrî hareketlilik neticesinde Hint Müslümanları çeşitli görüşler ve bu görüşler çerçevesinde oluşan ekoller doğrultusunda yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu arayışlarda Ehl-i Hadis, Deobandi, Birelvi gibi gelenekselciler; yenilikçi ve modernist çizgi-deki Aligarh ekolü ile gelenek ve modernizmi uzlaştırmaya çalışan Nedvetü'l Ulema ön plana çıkan ekoller olmuştur (Birişik, 2004). Bu ekolleri kısaca şu şekilde tanıtmak mümkündür:

Ehl-i Hadis Ekolü: Bu dönemde Müslümanlar arasında fikri arka planı bulunan ilk yapılanma, Şah Velîyullah'ın hadislerle amel fikriyle nazari olarak başlayan ve Rahimiye medresesi mezunu olan Mevlana Nezîr Hüseyin Dihlevî (1805-1902) ve Sıddık Hasan Han Kannevcî'nin (1832-1890) görüşleri etrafında şekillenen Ehl-i Hadis ekolüdür. Mezhep imamlarını taklit etmeme ve amelde hadise tabi olma hususundaki ısrarları sebebiyle kendilerine Ehl-i hadis denilmiştir. Görüşlerinde Muhammed bin Abdulvehhab'ın tesirinin açıkça görülmesi nedeniyle halk arasında Vehhabilere benzetilerek tepkiyle karşılaşmışlar

ancak kendilerini Ehl-i Hadis olarak takdim etmişlerdir. Bu ekolün temel düşüncesi Kuran ve sünnetin nassını esas alarak Müslümanların problemlerine çözüm getirmektir. Bu nedenle her türlü fıkhî mezhepler ile bidat ve hurafe içerisinde olduklarını söyledikleri tasavvufî oluşumları reddetmişlerdir. Görüşlerini, sahip oldukları Ehl-i Hadis medreselerinde yetişen öğrencilerle Hint alt kıtasına yaymışlardır. Medreselerinde ders-i nizâmî programını uygulamakla birlikte Kuran ve Hadis derslerine ağırlık vermişlerdir (Daudi, 1995:251; Ali, 2009:37; Fair, 2008:58; Birşık, 2004; Rahman, 2004:82).

Deobandi Ekolü: İngilizlerin ülkeye hâkim olmasına tepki gösteren bir grup genç alim, Muhammed Kasım Nanentevi'nin (1832-1880) öncülüğünde 30 Mayıs 1866'da Kuzey Hindistan'da Uttar Pradeş eyaletindeki Deoband kasabasında bir medrese açmışlardır. Bu ilk medreseye bağlı olarak daha sonra pek çok medrese açılmış ve kurulduğu yere nispetle bu medreseler Deobandi Ekolü Medreseleri olarak adlandırılmış ve böylece medrese mensuplarının görüşleri etrafında geleneksel anlayışta yeni bir ekol ortaya çıkmıştır. Fıkıhta Hanefiliği takip eden bu hareket, Güney Asya Sünnî geleneği içerisinde en önemli ekolü oluşturmuştur (Metcalf, 1978: 30; Zaman, 1999:303-304; Daudi, 1995; Ahmed, 1990:130; Fazlurrahman, 2010:104). Kurulan ilk Deobandi Medresesi, öncesindeki medreselerden farklı olarak idari yapılanmasında İngiliz okul geleneğinden etkilenmiştir. Bünyesinde merkezi kütüphaneye yer verilmiş, sınıf sistemine geçilmiş ve düzenli yıllık raporlar yayınlanmıştır. Okul başarısından dolayı kısa sürede yaygınlaşmış ve şubeler açmaya başlamıştır. Temel olarak Şah Velîyullah'ın biçimlendirdiği ders-i nizami müfredatını takip eden bu medreselerde, müfredatta felsefe ve mantığın kitap sayısı azaltılmış ve daha fazla fıkıh, tefsir ve hadis eklenmiştir. Müfredata İngilizce konuşan insanlara ulaşabilmek için İngilizce eklenmesi önerilmişse de o dönem için gerçekleşmemiştir (Metcalf, 1978; Ali, 2009:22; Sikand, 2004:124).

Birelvi Ekolü: Kendilerini itikatta Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat, fıkıhta Hanefî ve meşrep olarak da sufi sayan Birelvi ekolü, 19. yüzyılın sonlarında Hindistan'da Ahmed Rıza Han Birelvi'nin (1865-1921) görüşleri sonucu şekillenmiş bir ekoldür. Birelviler Pakistan folk geleneğini de içeren ve bölgenin diğer gelenek ve inançlarından da etkilenmiş olan sufi-tasavvufî bir İslam anlayışını benimsemişlerdir. Medreselerinde kendi İslam anlayışlarına göre içeriği düzenlenmiş Ders-i Nizami programını uygulamışlardır (Ali, 2009:36; Fair, 2008:58; Birşık, 2004).

Aligarh: Müslümanların Hint alt kıtasında moderniteyle karşılaşma süreçlerinde kendi kurumlarını oluşturma çabalarında diğer önemli bir girişim Seyid Ahmet Han (1817-1898) tarafından İngiliz eğitim modeline uygun olarak

1875 yılında "Medresetü'l Ulum" adıyla bir mektep, üç yıl sonra da "Muhammadan Anglo-Oriental College" adıyla bir kolej kurularak ortaya konulmuştur.⁵ Bu kurumlar daha sonra Aligarh Müslüman Üniversitesi adıyla ün kazanmıştır. Kurum, Müslüman halka modern öğretim kurumları açma konusunda örneklik etmenin yanı sıra, zeki gençlerin Doğu ve Batı bilimlerini en iyi şekilde kavrayan, Hindistan'a liderlik edebilecek bireyler olarak yetişmelerini hedeflemiştir. Ancak müfredatlarında modern bilimlerin ağırlıklı olarak yer alıp İslâmî ilimlerin arka planda kalması eleştirilmiştir. Orta ve yüksek kesim Müslümanların çocuklarının okuduğu bu okullar, aynı zamanda Pakistan'ın kurulmasında rol oynayan kadroların yetiştiği merkez olmuş ve ilk kez ayrı bir devlet fikri bu okullarda dillendirilmeye başlanmıştır. Ayrıca Seyid Ahmet Han tarafından ilki 1886 yılında olmak üzere Hint Müslümanlarının eğitim meselelerini görüşmek üzere "Mohammadan Educational Congress" adlı yıllık kongre düzenlenmeye başlamıştır (Allana, 1982:43; Cohen, 2004:25; Birişik, 2004; Fazlurrahman, 2010:143).

Nedvetü'l Ulema: Deobandilerin ve Seyid Ahmet Han'ın moderniteye karşı çabalarını iki aşırı uç olarak yorumlayan ve bu yüzden mensubu olduğu Aligarh'tan ayrılan Şibli Numani, çağdaş bir ulema yetiştirmek amacıyla geleneksel ile modern arasında üçüncü bir tarz olarak Loknow'da 1898 yılında "Nedvetü'l Ulema" yı kurmuştur (Zaman, 1999:305-307; Sikand, 2004:124). Ders-i nizamının biraz değiştirilerek okutulduğu bu medresede İngilizce zorunlu ders olarak yer almıştır. Programda Kuran'a ve Arap dili ve edebiyatına özel bir önem verilmiştir. Hindistan'ın pek çok bölgesinde şubeleri açılmıştır. Başlangıçta oldukça başarılı bir süreç yaşayan ve Muhammed Hamidullah, Ebu'l Hasan Ali gibi pek çok önemli ilim adamını yetiştiren Nedve ekolü, Aligarh'ın modernistliğine getirdiği köklü eleştirilerin ardından zamanla geleneksel anlayışa yönelerek Deobend'dan ayrıştırmayacak bir konuma gelmiştir (Daudi, 1995: 301; Pakdemirli ve Birişik, 2013; Ali, 2009:23).

Pakistan'ın bağımsızlığı öncesi dönemde Hindistan'da artan İngiliz Hindu etkisine karşılık olarak, ortaya çıkan söz konusu ekoller tarafından kendi eğitim kurumları ve medreselerin yaygınlaştırılmasıyla, batı tarzı okullara ve misyoner okullarına bir alternatif oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu süreçte medreseler Müslümanların kimliklerini ve kültürlerini korumalarında ve dinlerini gelecek nesillere aktarmalarında önemli bir araç konumuna yükselmiştir (Ali,

⁵ Bu kolej 1920'de üniversiteye dönüştürülmüştür. Günümüzde hala Aligarh Müslüman Üniversitesi olarak eğitime devam etmektedir. (<http://www.amu.ac.in/> erişim tarihi: 05.03.2013)

2009:24-25). Sömürge yönetimi altında moderniteyle karşılaşma sürecinde medreselerde pedagoji ve içerik bakımından genel olarak aynı kalmakla birlikte, amaç ve anlayış açısından değişim yaşanmıştır. Bu süreçte medreselerdeki eğitimde temel amaç, kişiyi devlet kademelerinde veya din hizmetlerinde meslek sahibi yapmak için yetiştirmek değil, sadece inanca hizmet için İngiliz yönetiminin getirdiği kötülüklerle mücadele edebilecek, geleneksel değerleri ve İslam'ı savunabilecek âlimler yetiştirmek olmuştur. Buna bağlı olarak İslami kimliği ve kültürü korumaya yönelik savunmacı bir anlayış geleneği gelişmeye başlamıştır (Talbanı, 2010: 60-61).

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İngiliz sömürgesinden kurtulma mücadelesinde medrese hocaları ve öğrencileri ön saflarda yer almışlardır (Birişik, 2008). Ancak ulemanın tamamı Müslümanlara ait bağımsız bir devlet kurma ülküsüyle sürdürülen bağımsızlık mücadelesine destek vermemiştir. Özellikle Mevdudi ayrı bir devletten ziyade bağımsız Hindistan'ın altında Hindu ve Müslümanların kendi eyaletlerinde yaşamasını önermiştir. 1940 yılında Cinnah önderliğindeki Müslümanlar Liginin ayrı bir Pakistan devletini açıkça beyan etmesinin bir yıl sonrasında Cemaat-i İslami Partisini kurmuştur. Parti özellikle Cinnah ve Müslümanlar Liginin yeterince İslami olmadığına yönelik çekincelerinden dolayı, bağımsızlık mücadelesine mesafeli durmuştur. İslami olmayan laik, milliyetçi bir Müslüman devletini şeytan işi olarak değerlendirmiştir. Buna rağmen onlar kuruluş sonrasında Pakistan'a göç etmeyi tercih ederek, yeni kurulan devleti, İslami olmayan her şeyden temizlemek için mücadelelerine devam etmişlerdir (Cohen, 2004:165-166; Ali, 2008: 47-48)⁶.

B. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Pakistan Medreseleri

1947 yılında Hint alt kıtasında İngiliz hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte Hindistan'ın bölünmesi sonucu Pakistan bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlık sonrasında batı tarzı eğitim sisteminin yanında medreseler ikinci bir sistem olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Yeni kurulan ülkeyi şeriatın uygulanacağı İslami bir devlet olarak gören önemli sayıda ulema, Hindistan'dan Pakistan'a göç etmiş ve bu kimseler geldikleri yerlerde yeni medreseler kur-

⁶ Pakistan'daki Cemaat-i İslami'nin önemli temsilcilerinden olan Farid Ahmed Piracha, Mevdudi ile Muhammed Ali Cinnah arasında herhangi bir problemin olmadığını, hatta kuruluş sonrasında Cinnah'ın emriyle Mevdudi'nin bazı yayınlarının basıldığını, radyodan Mevdudi'ye konuşma yaptırıldığını bildirmektedir. Ona göre Cemaat-i İslami ile Müslümanlar Ligi arasındaki fark yeni devletin Müslüman bir devlet mi yoksa İslam devleti mi olması gerektiği konusundaydı. Cemaat-i İslami'nin bağımsız Pakistan fikrini desteklediği iddiası bu harekete karşı olan feodal grupların ve bürokrasinin ortaya attığı asılsız bir suçlamadan ibarettir (Aşlamacı, 2013).

muşlardır (Bano, 2007). Ancak yeni kurulan devlet düşündükleri gibi olmamıştır. Bağımsızlık mücadelesinde ön planda yer alan seküler ve liberal değerleri benimseyen Muhammed Ali Cinnah ve Müslümanlar Ligi, yeni kurulan devleti İslami bir devlet değil, Müslüman bir devlet olarak şekillendirmek istemiştir (Cohen, 2004:161). Bu yaklaşımı Cinnah, 11 Ağustos 1947'de Pakistan Kurucu Meclisinde yaptığı konuşmasında tüm bireyleri dini, mezhebi, etnik kimliği ne olursa olsun öncelikle devletin eşit vatandaşları olarak gördüğünü, herkesin özgürce kendi inancına ve mezhebine göre yaşayabileceğini ifade ederek ortaya koymuştur. Böylece o, dinle bağlantısız bir Müslüman milliyetçiliğini kurumsallaştırmaya çalışmış ve zamanla kişilerin şahsi dinsel tercihleri alanında olmasa da, devletin vatandaşları sıfatıyla ayrımların ortadan kalkacağına inanmıştır (Ali, 2008:46-47).

Kurucu kadronun ortaya koyduğu bu vizyon, başta bağımsızlık mücadelesinde aktif olarak yer alan ulema olmak üzere pek çok kesim tarafından kabul görmemiş ve Şeriata dayalı bir İslam devleti fikrinde ısrar edilmiştir. Böylece Pakistan gelenekselcilerle modernistlerin mücadele ettikleri ülkelerden birisi olmuştur (Talbanı, 2010:61; Cohen, 2004:162). Bölünmenin ilk on yılında çoğunlukla batıda eğitim almış Müslümanlardan oluşan, modernist sivil bürokrasi Pakistan'daki siyasetin tek hâkimi ve uygulayıcısı olmuş (Ali, 2008:46), din ve fikir adamları kurulan yeni devlette önemli pozisyonlara gelememiş veya getirilmemiştir. Hatta yeni devletin ilk seçmen sayımında medrese mensuplarının okuryazar değil şeklinde kaydedilmesi, medrese eğitiminin tanınmadığını göstermiştir (Rashidi'den atfen Bano, 2007). Oluşan bu durum, sömürgeci İngilizlere karşı verilen bağımsızlık mücadelesinden sonra, Müslümanların yönettiği bağımsız bir devlete kavuşarak amaçlarına ulaşan ve böylece siyasetten uzaklaşması beklenen medreselerin yeniden siyasetin içine girmelerine neden olmuştur. Yeni kurulan devletin İslami prensiplere göre oluşturulması için mücadele etmişler, herhangi bir İslam'dan uzaklaşmaya karşı direnç göstermek için teyakkuz durumunda kalmışlardır (Birişik, 2008). Böylece 1867'de İngiliz egemenliğiyle başlayan ve Pakistan devletinin kurulmasından sonra da devam eden medrese ve mensuplarının yaşadıkları bu süreç, onların siyasal amaçlar için motive olmalarının ve savunmacı, tepkisel bir İslam anlayışı geliştirmelerinin zeminini hazırlamıştır.

İngiliz Hindistan'ından ayrıldığında Batı Pakistan'a kaliteleri iyi olmayan sadece 137 medrese miras kalmıştır (Zaman, 1999:310; Ali, 2009:25). Kuruluş sonrasında kurucu kadro eğitime ilişkin yaklaşımını 1947'de toplanan eğitim konferansında dile getirmiştir. Bu konferansta eğitim sisteminin İslam ideolojisinden ilham alması ve medrese öğretiminin genel eğitim sistemine çekilmesi gerekliliği vurgulanmıştır (Afzal, 2011:88-92). Ancak konferansta dile getirilen

düzenlemeler uygulamaya konulamamıştır. Bağımsızlık sonrası ilk yıllarda devletin herhangi bir desteği ve denetimi olmaksızın çeşitli İslami gruplar ve ekoller tarafından açılan medreselerin sayısı artmaya başlamıştır. 1950 yılına gelindiğinde medreselerin sayısı 210'a yükselmiştir (Ahmad, 2004:107).

Fazlurrahman'a göre (2010:187-190) kurucu kadronun liberal bir İslam ideolojisiyle şekillendirme niyeti ve medreseleri genel eğitim sistemine çekme arzuları ciddi olmadıkları için uygulamaya geçirilememiştir. Mevcut medreseleri ele alıp iyi niyet ve destekle onlardan mümkün olanlarını genel eğitim sistemi içerisinde yer alabilecek şekilde öğretim programlarını ve metodlarını tadil etmek gerekirken, idareciler bunu gerçekleştirmek için bir çaba içerisine girmemişlerdir. Ayrıca o gün için sadece 137 adet olan medreselerle bunun gerçekleştirilememesinde yöneticilerin medreselerin halk üzerindeki etkilerinden çekinmeleri ve ulemanın çoğunluğu tarafından bürokrasiye ve onların İslam'a bağlılıklarına duydukları şüphe etkili olmuştur. Kuruluştaki bu imkân daha sonra sayıları hızla artan medreselerle imkânsız hale gelmiştir.

Pakistan'ın kurucu kadrosu olan Müslümanlar Liginin yönetimdeki gücü özellikle 1955'ten sonra çökmüş, yerini askeri, bürokrasi ve siyasilere oluşan bir koalisyona bırakmıştır (Cohen, 2004). Bu koalisyonun 1956 yılında yaptığı anayasada, devletin yönetim biçimi Cumhuriyet olarak belirlenmiş ve İskender Mirza Pakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Ancak onun dönemindeki yaşanan siyasi istikrarsızlıklar sonucu Mirza, 1958 yılında sıkıyönetim ilan ederek anayasayı ve meclisi feshetmiştir. Aynı yıl ABD desteğiyle yapılan askeri darbe sonrasında General Eyüp Han yönetimi ele geçirmiştir (Ali, 2008: 62-63).

Eyüp Han tehlikeli olarak gördüğü İslami partileri Pakistan'ın güvenliğiyle ilişkilendirmiştir. Onun döneminde sekülerleşmeye yönelik adımlar atılmış ve ulemanın etkisi azaltılmaya çalışılmıştır (Cohen, 2004:169). 1959 yılındaki Eğitim Komisyon Raporunda eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesine olan ihtiyaç belirtilerek, evrensel değerlerin telkini vurgulanmış, özellikle din eğitimi aracılığıyla farklılıklara saygının kuvvetlendirilmesi istenmiştir. Medreselerin mevcut durumu da ele alınarak müfredatlarının yetersizliği dile getirilmiş ve matematik, tarih, fen bilgisi, İngilizce gibi modern derslerin müfredata eklenmesine yönelik çalışmalar yapılması önerilmiştir (Afzal, 2011: 98).

Eyüp Han'ın modernleşme çabalarına ulemanın karşılığı ise, sadece merkezlerdeki yüksek dereceli medreseleri iki katına çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda daha küçük yerlerde, kırsallarda bile medreseler açmak şeklinde olmuştur. 1960 yılına gelindiğinde medrese sayısı 401'e yükselmiştir. Ayrıca her

İslami ekol kendi medreselerine bağlı eğitim kurulları ihdas etmiştir. Bugün de devam eden farklı İslami ekollere ait beş medrese kurullarından üçü⁷ bu dönemde açılmıştır. Bu kurullar medreselerin kendilerini disipline ve sistematize etmelerini ve hükümetin modernleşme çabalarına daha iyi karşılık vermelerini sağlamıştır. Bu dönemde nispeten gelişen Pakistan ekonomisi şehirleşmeyi hızlandırmış, beraberinde yeni bir sosyo-ekonomik sınıf ve dini bir canlanmayı getirmiştir. Bu durum idari anlamda da kendilerini geliştiren medreselerin iş çevrelerinden ve toplumdaki daha fazla yardım almalarına olanak tanımıştır. Ayrıca yapılan yeni şehirleşme planları, kolay ve ucuz medrese inşaatları için alanlar sağlamıştır (Ahmad, 2004:110). Kırsallarda çoğalan medreseler ise Sünni İslam'ın bu bölgelerde de yayılmasına yol açmıştır. Fazlurrahman'a göre bu durum, daha çok kırsalda yaygın olarak yaşayan İslam'ın sufi anlayışının, medrese İslam'ı ile değişmesi ve düzeltilmesi açısından yararlı olmuştur (Fazlurrahman, 2010:191).

1965 yılında Hindistan'la yapılan savaş ülkede aynı zamanda iç huzursuzluklara da neden olmuştur. Muhalefetin örgütlediği kitle gösterileri ve öğrenci olaylarının artması sonucu 1969 yılında Eyüp Han istifa etmiş ve yönetimi General Yahya Han alarak Pakistan siyasi tarihindeki ikinci askeri yönetim dönemini başlatmıştır (Cohen, 2004). Aynı yıl içerisinde hazırlanan eğitim politikası, Mart 1970'te kabinede oylanarak kabul edilmiştir. Bu eğitim politikasında genel eğitime ve medreselere yönelik önemli politik tavsiyeler yer almıştır. Aynı zamanda milli kimliğin koruyucusu olarak tanımlanan İslami ideolojinin ve değerlerin eğitim yoluyla aktarılmasının gerekliliği vurgulanmıştır. Medrese sisteminin sorunları ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, teknik yetenekleri geliştirmediği dile getirilerek müfredatların entegre edilmesi suretiyle iki sistemin birleştirilmesi istenmiştir. Ancak benimsenen bu eğitim politikaları kısa süre sonra ortaya çıkan iç savaş nedeniyle uygulanma fırsatı bulamamıştır (Afzal, 2011:98-101).

Ülkede yapılan 1970 seçimlerinden sonra ortaya çıkan siyasi kargaşa iç savaşa dönüşmüş, bu savaş 1971 yılında Hindistan'ın da askeri olarak desteklediği Doğu Pakistan'ın Bangladeş adıyla yeni bir devlet olarak ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Doğu Pakistan'ın kaybedilmesi sadece insan kaybına yol açmamış, aynı zamanda devletin sosyo-kültürel yapısını da değiştirmiştir. Fakir bölge olmasına rağmen ılımlı İslam'a sahip önemli bir bölge kopmuş, nüfus ve ekonomik bakımdan Pencap baskın eyalet olmuştur (Cohen, 2004).

⁷ Deobandi ve Şii ekolüne ait olan medrese kurulları 1959, Birelvi ekolüne ait olan ise 1960 yılında kurulmuştur.

İç savaş sonrasında Yahya Han istifa etmek zorunda kalmış, yerine 20 Aralık 1971 tarihinde Zülfikar Ali Butto geçmiştir. Butto hem İslamcılarını hem de sosyalistleri memnun etmek için İslami sosyalizm politikasını takip etmiştir (Cohen, 2004). 1970'lerde Müslüman ülkelerde siyasal İslamcılığın yükselişte olduğu dönem Butto'yu -İslami bir devlet idealine hiçbir zaman inanmasa da- İslam retoriğine boyun eğmeye ve İslamcılarının taleplerini memnun etmek için adımlar atmaya itmiştir. Bu kapsamda 15 Mart 1972'de açıklanan yeni eğitim politikasında, diğer tüm özel eğitim kurumları devletleştirilirken, medreselerin özel dini eğitim kurumları olarak statülerinin korunacağı ifade edilmiştir (Fazlurrahman, 2010:191). 1973 yılında yapılan yeni anayasada İslam vurgusu artırılmış ve General Ziya, orduyu İslamileştirmesi için teşvik edilmiştir (Cohen, 2004:168-170). Özellikle Sünni müslümanların şiddetli mücadeleleri sonucunda Ahmediler 1974 yılında anayasada yapılan değişikliklerle İslam dışı sayılarak dini azınlık olarak kabul edilmiştir (Waseem, 2004: 23; Irfani, 2004: 144). Onun döneminde ayrıca Cuma günü tatil edilmiş, Kuran eğitimi, eğitimin bir parçası yapılmış ve Federal Ulema Akademisi kurulmuştur (Talbanı, 2010:62).

1977 seçimleri sonunda Pakistan'da tekrar iç kargaşaların başlaması General Ziya-ul Hak'ın yönetimi kansız bir darbeyle ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. İktidarını sürdürdüğü 1988 yılına kadar General Ziya, askeri güçle toplumun her alanında İslamlaşma politikasının yaygınlaşmasını takip etmiştir (Cohen, 2004:170-171). Onun bu politikası medreselerde niteliksel ve niceliksel gelişimi sağlamıştır. Özellikle zekâtın devlet eliyle toplanarak buradan medreselere kaynak aktarılması (Ahmad, 2004:103; Bano, 2007) ve medreselerin verdikleri diplomaların denkliklerinin tanınması (Afzal, 2011:110), medrese eğitiminin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. İslamlaşma süreci aynı zamanda genel eğitim sisteminin de tamamını etkilemiştir. 1979 yılında hazırlanan Millî Eğitim Politikasında Pakistan'ın İslami bir ülke olduğu vurgulanarak sadece bir parçasının değil, tüm insanların İslam ideolojisini tanınması gerektiği belirtilmiş ve bunu sağlamada Arapçanın ve İslamiyet derslerinin önemli rol oynayacağı ifade edilmiştir. Eğitimin öncelikli amacının her Pakistanlıyı İslam'a sadık, Pakistan milletinin ve İslam ümmetinin bireyleri olarak yetiştirmek ve onlarda Kuran ve sünnete bağlı bir İslam'ı aşlamak olduğu belirtilmiş ve buna uygun olarak tüm müfredatın İslami ve millî prensiplere göre yeniden hazırlanması istenmiştir. Medreselerin ve camilerin İslami bir toplum oluşturmada ve İslam eğitimi sunmadaki merkezi rolleri vurgulanmıştır (MOE, 1979). Buna uygun olarak Ziya döneminde camiler tekrar öğretim yerleri olarak kabul edilerek, buralarda temel eğitimin sunulması sağlanmıştır. Bu kapsamda 1979 yılında 5 bin camiye okul formasyonu verilmiş ve buralara ücretsiz kitap temin edilmiş

ve ilkokul öğretmenleri tayin edilerek imamlarla işbirliği içerisinde temel eğitim sunmaları istenmiştir (Ahmad, 2004:112; Afzal, 2011:111). Bunun yanında eğitim kurumlarında kızların başörtüsüne zorlanması, okullarda ikinci namazlarının organize edilmesi yine Ziya döneminde gerçekleşmiştir (Talbanı, 2010:63).

Bağımsızlıktan itibaren Hindistan'la sürdürdüğü mücadele ile birlikte 1980'li yıllarda Pakistan'ın çevresinde meydana gelen iki önemli savaş süreci medreselerin geleneksel rollerinden uzaklaşmalarına, siyasi amaçlar için araçsallaştırılmalarına ve şiddete karışmalarına neden olmuştur. Hindistan ile sürdürülen ve dört kez de savaşılmış⁸ neden olan Keşmir sorunu bu mücadelenin temel saikini oluşturmuştur. Pakistan Müslümanları kendilerinin bir parçası olduklarını düşündükleri Keşmir topraklarının bir kısmının Hindistan tarafından işgal edilmesini bir türlü hazmedememişler ve onlarla dayanışmayı kendileri için elzem saymışlardır. Bu durum onların ister istemez "cihat" hareketleri içine girmelerine yol açmıştır (Birişik, 2008). Böylece 1980'li yıllar boyunca ülkede açılan medreseler aynı zamanda milli ve dini bir mesele haline getirilen Keşmir sorununa karşı mücahit yetiştirme mekanizması olarak kullanılmıştır (Oberoi, 2004; Waseem, 2004:29; Rais, 2004:445).

1979 İran devrimi ve arkasından başlayan İran-İrak Savaşı özellikle Pencab ve Sind eyaletlerinde Sünni-Şii ayrımını ve çatışmalarını artırmıştır. Bu durum bu mezheplere ait medreselerde mezhepsel mücadeleye yol açmıştır. Sünniler Şiiilerin müslüman olmadıklarının yönetimce ifade edilmesini istemişlerdir. Her iki kesim de bu mücadelede silahlı gruplar oluşturmuştur (İrfani, 2004:154). Medreselerin sayılarının da artmasına neden olan bu mücadele, Şii medreselerin İran tarafından Sünni medreselerin ise Suudi Arabistan tarafından finanse edilmelerini sağlamıştır (Rahman, 2008; Ali, 2009:32; ICG, 2005:11).

Pakistan medreselerine etki eden diğer önemli gelişme ise Sovyetler Birliğinin 1979 yılında Afganistan'ı işgali ve ardından süren dokuz yıllık savaş süreci olmuştur. Pakistan yönetimi bu savaşta Amerika Birleşik Devletleri ve Suudi Arabistan'la birlikte Sovyetlere karşı cihatçı ruha sahip savaşçılar yetiştirmek için Pakistan'daki medreseleri ve savaş nedeniyle bu ülkeye gelen Afgan mültecileri kullanmıştır. Bu ortaklıkta Afganistan üzerindeki etkisini artırmak isteyen ve bu ülkeyle komşu olan Pakistan'a okulları kurma, kendi İslam anlayışı olan Vahhabiliği yaymayı hedefleyen Suudi Arabistan'a finansman desteği

⁸ Pakistan Hindistan ile 1948, 1965, 1971 ve 1999 yıllarında savaşmıştır. Hindistan'la yürütülen bu mücadele eğitim politikalarının ve müfredatlarının daha milliyetçi bir çizgiye getirilmesine ve İslamlaştırılmasına yol açmıştır.

sağlama ve Sovyetlere karşı asker toplamayı isteyen Amerika'ya ise gerekli malzemeyi temin etme rolü düşmüştür (Ali, 2009: 32; Esposito, 2002:109; Burki, 2005; Muhammad vd., 2011; Candland, 2005). Bu süreçte özellikle Pakistan'ın Afganistan sınırlarını oluşturan Kuzeybatı Sınır ve Belucistan eyaletlerinde pek çok militan yetiştirme kampları açılmıştır (Riaz, 2008: 5; Waseem, 2004: 27). Fakat Müslüman ülkelerin desteğini almak için bu kamplar medrese olarak lanse edilmiştir (Ahmad, 2004:115). Bu kamplarda on binlerce Afgan genci savaş için eğitilmiştir. Pakistan devletinin desteğiyle bu eyaletlerde yeni medreseler de açılmıştır. Yaklaşık on yıl boyunca ABD buradaki kampları ve medreseleri desteklemiş, hatta cihadı onaylayan ve öven ders kitaplarını bile sağlamıştır (Stephens and Ottaway 2002).

1989 yılından sonra hem İran-Irak hem de Afgan-Sovyet savaşlarının sona ermesi soğuk savaş sonrası dönemde Pakistan'a medreseleri düzen altına alması için bir fırsat sunmuş, ancak bu konuda bir başarı gösterilememiştir. Bu başarısızlıkta ilk olarak milli ve dini bir mesele haline gelen Keşmir sorununun devam etmesi etkili olmuştur. Pakistan hükümeti Sovyetler Birliği'nin Afganistan'dan çekilmesini sağlayan bu mekanizmanın, aynı şekilde Keşmir için de kullanılmasını düşünmüştür. Buna yönelik olarak soğuk savaş sonrasında da pek çok cihadi grup kurulmuştur (Ahmad, 2004:115). Medreseleri kontrol altına almadaki başarısızlıkta ayrıca Sovyet işgali sonrasında Afganistan'da Kuzey Birliğine karşı Pakistan'daki medreselerden ortaya çıkan Taliban hareketinin desteklenmesi⁹ (Ali, 2009; Esposito, 2002: 16) ve ülkede General Zia'dan sonra başlayıp Pervez Müşerrefin askeri darbeyle iktidarı ele geçirdiği 1999 yılına kadar yaklaşık 10 yıllık süreçte yaşanan siyasi istikrarsızlık ve kötü yönetim de etkili olmuştur (Cohen, 2004; Chandran, 2003).

1980'li yıllar boyunca siyasal amaçlar için desteklenen bazı medreselerde oluşan savaşçı eğilimin, soğuk savaş sonrasında Batı için göz ardı edilip dikkate alınmadığı, Pakistan için ise Hindistan'la yaşanan Keşmir sorununa karşı bir koz olarak korunup desteklenerek, yayılmalarının sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu mekanizma soğuk savaş sonrasında kendisini, aynı zamanda Pakistan devletindeki batı yanlısı elit kesimlere ve Amerika'nın küresel hâkimiyetine karşı dini bir meydan okumaya dönüştürmüştür.

90'lı yıllar boyunca küresel güçler tarafından göz ardı edilen Pakistan medreselerinin yeniden ve daha uluslararası ilginin odağı haline gelmesi ise, 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra olmuştur. Bu tarihte ABD'deki bazı

⁹ Pakistan 1996'da Kabil'in yönetimini ele geçiren Taliban yönetimini tanıyan Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'yle birlikte üç ülkeden birisi olmuştur (Cohen, 2004).

merkezlere yapılan terör saldırılarından sonra terörizmin kökenlerini araştırma eğilimi, Pakistan medreselerine yönelik yoğun bir uluslararası ilgiye sebep olmuştur. Bu saldırıların da faili olarak gösterilen el Kaide ve Taliban gibi örgütlerin tabanlarını bu ülkedeki medreselerden oluşturduğu gerekçesi ile ABD'nin bu ülkedeki eğitimi ulusal güvenliğinin bir unsuru olarak ele alması (9/11 Commission Report, 2004:367-370), konuya uluslararası bir boyut kazandırmış ve medreseleri küresel güvenliğin ve istikrarın önemli bir konusu haline getirmiştir. Yine 7 Temmuz 2005 tarihinde Londra'da gerçekleştirilen bombalı saldırıların faillerinden birinin, Lahor'daki Deobandi medreselerinden birinde iki ay kaldığının ortaya çıkması, Pakistan medreselerini tekrar dünya gündemine taşımıştır. Bu süreçte Pakistan medreselerine ilişkin batı medyasında pek çok haber yapılmış, uluslar arası kuruluşlar ve düşünce merkezleri tarafından çeşitli raporlar yayınlanmıştır. Daha çok batılı araştırmacılar tarafından yapılan bu çalışmalarda Pakistan medreseleri uluslararası "İslami cihatçı örgütlerle" ilişkili olmak ve bu örgütlere cihad ideolojisiyle beyinleri yıkanmış militan kazandırmak, Pakistan toplumunda mezhepçi yapıyı artırarak iç karışıklıklara ve mezhep çatışmalarına sebep olmakla suçlanmıştır.¹⁰

11 Eylül terör saldırılarından sonra başta ABD'den olmak üzere artan uluslararası baskı, Pakistan hükümetini medrese eğitim sistemini reform etmeye zorlamıştır. Aslında medreselerin reform edilmesi konusu bu olaydan daha önce 1999'da askeri bir devrim ile yönetime gelen Pervez Müşerref ile birlikte gündeme alınmıştı. Müşerref, Pakistan'ı ılımlı modern bir İslam devletine dönüştürmek için çabalarına başlamış ve bunu gerçekleştirmek için ciddi bir çöküş içinde olan eğitim sistemini reform etmeye karar vermişti. Ekim 1999'da başlatılan bu süreçte, ilköğretimin ve okuryazarlığın yaygınlaştırılması, eğitimin kalitesinin artırılması, mesleki ve teknik eğitimin geliştirilmesi ve medreselerin reform edilmesi amaçlanmıştır (Husain, 2005). Bu kapsamda medrese reform çalışmalarına ilk önemli adım olarak 18 Ağustos 2001 tarihinde "Model Medrese Kurulması ve Bağlanması Yasası" kabul edilmişti (Gov. of Pakistan, 2001). Yasa, yeni model medreselerin kurulmasını ve bunların Eğitim Bakanlığındaki bir kurula bağlanmasını amaçlamaktaydı. Yarı otonom olacak bu medreselerle açık fikirli, liberal ulema yetiştirilmesi ve mevcut medreselere model olunması hedefleniyordu (Muhammad vd., 2011; Candland, 2005). Bu kapsamda Karaçi, İslamabat ve Shukur'da üç model medrese kuruldu. İslamabad'daki medrese kızlara yönelik, diğer ikisi ise erkeklere yönelikti. Halen eğitimlerine devam eden ortaöğretim düzeyindeki bu medreselerin müfredatla-

¹⁰ 11 Eylül sonrası süreçte Pakistan Medreselerine ilişkin Batıda yapılan çalışmaların ve iddiaların değerlendirilmesi için bkz Kaymakcan ve Aşlamacı, 2012.

rında İngilizce, matematik, bilgisayar, ekonomi, siyasal bilimler, hukuk ve Pakistan Bilgisi gibi derslere yer verildi.

Ancak 11 Eylül sonrası artan uluslar arası baskı Pakistan hükümetini medrese reform sürecini yeniden ele almaya zorladı. Müşerref Haziran 2002'de medrese eğitimiyle ilgili ikinci bir yasayı onayladı. "Medreselerin Düzenlenmesi ve Kaydedilmesi" başlıklı bu yasaya göre tüm medreseler federal ve eyalet düzeyinde kurulacak olan medrese eğitim kurullarına bağlanmaya, bu kurulların talimatlarına uymaya, kurulların sağlayacağı müfredatı uygulamaya, hükümete finans kaynaklarını, destekçilerini, öğrenci ve öğretmen kayıtlarını ve diğer hükümetçe gerekli görülen bilgileri paylaşmaya zorlanıyordu. Bu yasaların diğer özel eğitim kurumları için geçerli olmaması hükümetin medreseler konusundaki önyargısını göstermekteydi (Hifazatullah, vd; 2010; Muhammad vd., 2011).

Her iki yasa da Pakistan hükümetinin medrese reformu konusundaki 11 Eylül öncesi ve sonrası yaklaşımını karakterize etmektedir. 2001 düzenlemesinde, var olan medreselerin kontrol edilmesi, onların müfredat reformuna ve Eğitim Bakanlığında oluşturulan kurula bağlanmaya zorlanması yoktur. Sadece model medreselerin oluşturulması esastır. İkinci yasada ise tüm medrese sisteminin yapılan düzenlemeyle devlet kontrolü içerisine alınması amaçlandığı anlaşılmaktadır. Her iki yasanın da resmi gazetede olağandışı yasa olarak yayınlanması hükümetin medreseleri reforme etme konusuna verdiği önemi ya da maruz kaldığı dış baskının derecesinin göstergesidir.

Hükümetin bu reform çabaları, farklı dini gruplara ait medrese kurullarının¹¹ ortak zeminde birleşerek 2003 yılında Medrese Kurulları Federasyonu'nu (İttehad e Tanzeemat Madaris e Deeniya) kurmalarını sağladı. Amaçları kendi aralarındaki koordineyi sağlamak, ortak müfredat oluşturmak ve hükümetle ilişkilerde ortak hareket etmektir. Federasyon, ABD tarafından finanse edildiğini düşündükleri düzenlemeleri, medreselerin otoritesini ve özerkliğini ortadan kaldırma olarak değerlendirerek, programa katılmaya karşı çıktı. Yine

¹¹ Pakistan'da farklı İslami ekoller tarafından kurulmuş "Wafaq" adı verilen medrese eğitim kurulları yer almaktadır. Zengin bir İslam yorumu çeşitliliğine sahip olan Pakistan'da, müslümanların % 80'ini oluşturan Sünnilere ait dört ve geri kalanını oluşturan Şii'lere ait bir olmak üzere toplam beş medrese kurulu bulunmaktadır. Sünni medrese kurulları Deobandi, Ehli Hadis, Birelvi ve Cemaat-i İslami ekollerine aittir. Medrese kurulları kendilerine bağlı olan medreselerdeki eğitimin uygulamalarının standartlaşmasını ve belli bir düzen içerisinde yürütülmesini sağlamaktadır. Bunun için kendi İslam anlayışlarına uygun olarak müfredatları ve okutulacak kitapları belirleme, medreselerin kayıtlarını tutma, sınavlarını ve mezuniyet belgelerini düzenle bu kurulların görevleri arasındadır.

oluşturulan kurulun Eğitim Bakanlığı bünyesinde olması ve Pakistan eski gizli servis başkanı tarafından yönetilmesi itirazlara neden oldu (Fair, 2008: 82). Program kapsamında 8000 medresenin kayıt altına alınması hedeflenmesine karşın programın kapatıldığı 2004 yılına kadar sadece 461 medrese bakanlık bünyesinde oluşturulan kurula kaydolmak için başvuruda bulundu (Bösch vd, 2008). İki yıldan sonra hükümet tarafından 01.06.2004 tarihli İçişleri Bakanlığı bildirisini ve 14.06.2004 tarihli Din İşleri Bakanlığı bildirisini ile kontrol düzenlemesinin askıya alındığı deklare edildi (Muhammad, vd., 2011).

Müşerref'in istifasından sonra 2008'de yönetimi devralan Zerdari hükümeti, medrese reformu çalışmalarını Din İşleri Bakanlığında alarak İçişleri Bakanlığına bağladı. Reform çalışmalarının eğitimden ziyade güvenlikle ilişkilendirilerek ele alınması medreseler tarafından hoş karşılanmasa da 7 Ekim 2010 tarihinde Medrese Kurulları Federasyonu ile İçişleri Bakanlığı arasında yeni bir mutabakat metni imzalandı. Bu antlaşmaya göre;

a) Medrese müfredatlarına, Eğitim Bakanlığının programlarını belirleyeceği zorunlu seküler derslerin eklenmesi,

b) Dini derslerin içeriklerinin medrese kurullarının kendileri tarafından belirlenmesi,

c) Federasyon içerisindeki beş medrese kurulunun parlamentoda yapılacak bir yasal düzenlemeyle diğer eğitim kurulları gibi tanınması; bu yasa yapılırken medrese kurullarının görüşlerinin alınması,

d) Medreselerde militanlığı ya da mezhepçiliği artıracak hiç bir şeyi yayınlanmaması ve öğretilmemesi,

e) Hükümet tarafından her medrese kurulunun müfredat komitelerine eğitim uygulamalarında standardı ve birliği sağlamak için iki üye atanması, ayrıca Federasyonla hükümet arasında da bu amaçla yetkili bir kuruluşun oluşturulması,

f) Hükümetin herhangi bir medrese hakkında bilgiyi, bağlı olduğu kurultan talep etmesi ve medreselere yöneltilen şikâyetlerde bağlı olduğu kurulun haberi olmadan müdahale etmemesi,

g) Yabancı öğrencilerin kayıtlarının İçişleri Bakanlığı tarafından düzenlenmesi, maddeleri yer aldı (MORA, 2011).

Medreseler ile hükümet arasında devam eden reform çabalarına bakıldığında, her iki tarafın genel olarak medreselerin reform ihtiyacı üzerinde uzlaştıkları görülmektedir. Ancak söz konusu reform çalışmalarının amacı, kapsamı ve yöntemi üzerinde taraflar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Hü-

kümetin 11 Eylül sonrası yaptığı yasal düzenlemelere bakıldığında, reform çabalarının medreselerin müfredatlarına seküler derslerin eklenmesini sağlamak, onları kayıt altına almak ve potansiyel radikal eğilimlerini ılımanlaştırmak üzerine yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Medreselerin reform sürecinden beklentileri ya da anladıkları ise, okullarında sunulan dini eğitimin kalitesini yükseltmek ve medrese eğitimi bugünün toplumuyla daha ilişkili yapmaktır. 11 Eylül sonrası gelişen reform süreci ise medrese mensuplarını hükümetin niyeti ve dış baskılar nedeniyle şüpheli yapmakta ve reform sürecine direnmeye itmektedir.

Sonuç

Pakistan medreseleri, İslamiyet'in Hint alt kıtasına girişi ve yayılmasından sonra bu bölgede oluşan medrese geleneğinin bir devamıdır. Hint alt kıtasında müstakil medreseler özellikle 11. yüzyıldan itibaren Gazneliler döneminde ortaya çıkmış, daha sonra bölgeye hâkim olan Guriler ve Babürlülere döneminde yaygınlaştırılarak sistemli hale getirilmiştir. Sömürge döneminin başladığı 18. yüzyılın sonlarına kadar devletin himayesinde bölgede eğitimin temelini oluşturan ve her türlü devlet kadroları için memur yetiştiren medreseler bir sistem içerisinde eğitimin temelini oluşturmuştur.

Babür imparatorluğunun zayıflaması sonrasında İngilizlerin Hint alt kıtasını sömürgeleştirmesiyle birlikte medreseler devlet himayesini ve eğitimdeki merkezi rollerini kaybetmiştir. Sömürge döneminde artan İngiliz Hindu etkisine karşılık medreseler, Müslümanların kimliklerini ve kültürlerini korumalarında ve dinlerini gelecek nesillere aktarmalarında önemli bir araç konumuna gelmiştir. Sömürge yönetimi altında moderniteyle karşılaşma sürecinde medreselerde pedagoji ve içerik genel olarak aynı kalmakla birlikte, amaç ve anlayış açısından değişim yaşanmıştır. Bu süreçte medreselerdeki eğitimin temel amacı, kişiyi devlet kademelerinde veya din hizmetlerinde meslek sahibi yapmak için yetiştirmek değil, sadece inanca hizmet için İngiliz yönetiminin getirdiği kötülüklerle mücadele edebilecek, geleneksel değerleri ve İslam'ı savunabilecek âlimler yetiştirmek olmuştur. Buna bağlı olarak İslami kimliği ve kültürü korumaya yönelik savunmacı bir anlayış geleneği medreselerde gelişmeye başlamıştır.

Hint alt kıtasında medreselerin eğitimsel rollerine ek olarak, özellikle sömürge sistemi altında İslam kimliğini korumaya ve bağımsızlığı kazanmaya yönelik sürdürdükleri mücadele, onları doğal olarak savaşın ve siyasetin içine çekmiştir. Pakistan'ın bağımsızlığından sonra bu mücadele yeni kurulan devletin İslami bir devlet olmasına yönelik olarak devam etmişse de, ülkedeki bazı medreselerin doğrudan savaşın ve şiddetin içine çekilmesi, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgali sırasında gerçekleşmiştir. Pakistan'da bazı medreselerde 80'li ve 90'lı yıllar boyunca cihat kültürünün geliştirildiği, siyasal amaçlar için medreselerin açıldığı ve kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Pakistan medreselerinin bu araştırmada ortaya konulan tarihsel süreci iyi okunduğunda, bu kurumların sömürge döneminden başlamak üzere günümüze kadar, kaleleri olarak değerlendirdikleri İslam kimliğini ve kültürünü koruma ve varlıklarını devam ettirme refleksiyle hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu durum onların içe kapanmalarına ve yapılmak istenen reform çabalarına karşı direnmelerine yol açmakta, günün şartlarına uygun değişim ve dönüşüm

geçirmelerini güçleştirmektedir. Ayrıca devletin din hizmetlerini ve din eğitimi sunmadaki sınırlı rolünden dolayı nüfusunun tamamına yakını Müslüman olan Pakistan toplumunun bu ihtiyaçlarını karşılamadaki merkezi rolleri, onlara varlıklarını devam ettirmeleri için gerekli olan toplumsal desteği sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- 9/11 Commission Report, (2004). National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States, *The 9/11 Commission Report*, Washington.
- Afzal, Malik Muhammad (2011), "Integration of Curricula of Madrassa and Mainstream Systems of Education at Elementary Level In Pakistan: An Analytical Study", Phd Dissertation, International Islamic University, Islamabad.
- Ahmad, Mumtaz (2004). "Madrassa Education in Pakistan and Bangladesh" Lamiaye, Satu P, Wirsing, Robert G., Malik, Mohan (Eds), *Religious Radicalism and Security in South Asia* içinde (101-1151), Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies,
- Ahmed, Aziz (1990) Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul.
- Ali, Saleem (2009). Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrasas, Karachi: Oxford University Press.
- Ali, Tarık (2008). *Düello: Amerikan Gücünün Uçuş Rotasındaki Pakistan*, Murat Uyrukulat, Ash Iğın Kopuz (çev), İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Allana, G. (1982). *Bir Millet'in Yarattığı Cinnah*, Ahmet Edip Uysal (çev), Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.
- Aşlamacı, İ. (2013). Pakistan Medreselerine Bir Model Olarak İmam Hatip Liseleri, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Sakarya.
- Bano, M. (2007). Beyond Politics The Reality of A Deobandi Madrasa In Pakistan. *Journal of Islamic Studies*, 18:1, 43-68.
- Birişik, A. (2003). Hint Alt Kıtasında Medreseler, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt 28 içinde (333-338), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Birişik, A. (2004). Hint alt-kıtasında İslâm araştırmalarının dünü bugünü: Kurumlar, ilmi faaliyetler, şahıslar, eserler, *Divan İlmî Araştırmalar sy.* 17:2, 1-62.
- Birişik, A. (2008). "Batı İçin Pakistan Medreselerinin İfade Ettiği Anlam Üzerine Yerinden Bir Bakış", *DEM Dergi* Yıl 1 Sayı 3, 72-82.
- Bosch, K.V., Tahira, B. & Khan, T. (2008). *Islamic Education in Pakistan: Introducing government approved subjects*, Report 2008-2. <http://www.lins.no/db/pdf/report200802.pdf> erişim tarihi: 12.11.2012.
- Burki, S. J. (2005). "Educating the Pakistani Masses", in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future* içinde (15-32), Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Candland, C. (2005). "Pakistan's Recent Experience in Reforming Islamic Education" in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future* içinde (151-166) Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Chandran, S. (2003). *Madrasas in Pakistan*, IPCS Issue Brief, New Delhi: Institute of Peace And Conflict Studies,

- Cohen, Stephen P., (2004). *The Idea of Pakistan*, Washington D.C. Brookings Institution Press.
- Daudî, Zaferullah (1995). *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Esposito, John L. (2002). *Unholy War: Terror in the Name of Islam*, New York: Oxford University Press.
- Fair, C. (2008). *The Madrasa Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan*, Washington: U.S. Institute of Peace.
- Fazlur Rahman (2010). *İslam ve Çağdaşlık*, Alparslan Açıkgeç, M. Hayri Kirbaşoğlu (çev.), Ankara: Ankara Okulu Yayınları
- Govt. of Pakistan (2001). An Ordinance to enable the establishment of Model Dini Madaris., *The Gazette Of Pakistan, Extra*, Aug. 18.2001, 3708.
- Hifazatullah, Hafiz, Muhammad Sarwar, Naeemullah Khan, Khalid Sultan (2010). Reforming The Madrassah System Of Education In Pakistan, *Contemporary Issues In Education Research*, Volume 3, Number 4 ss 43-46
- Husain, I. (2005), "Education, Employment and Economic Development in Pakistan" in Robert Hathaway, ed., *Education Reform in Pakistan: Building for the Future* içinde (33-45), Washington, D.C.: Woodrow Wilson International Center for Scholars.
- Icg, (2005). *Pakistan the Militant Jihadi Challenge*, International Crisis Group, Asia Report No:164.
- Iqbal, Hafız Muhammad (2011). *Education in Pakistan*, Karachi: Paramount Publishing Enterprise.
- Irfani, Suroosh (2004). "Pakistan's Sectarian Violence: Between the "Arabist Shift" and Indo-Persian Culture", Eds. Lamiaye, Satu P, Wirsing, Robert G., Malik, Mohan., *Religious Radicalism and Security in South Asia* içinde (147-169), Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies,
- Kaymakcan, R. ve Aşlamacı, İ. (2012). Pakistan Medreseleri: 11 Eylül Sonrası Yöneltilen İddialar ve Reform Çalışmaları, *Değerler Eğitim Dergisi*, 10/24, 101-126.
- Khalid, Salim Mansur ve M. Fayyaz Khan (2006). Pakistan: the State of Education, *The Muslim World*, Volume: 96, 305-322.
- Metcalf, Barbara D. (1978). The madrasa at Deoband: A model for Religious Education in Modern India, *Modern Asian Studies*, x2, I, 111 -134.
- Mora, (2011). *Year Book 2010-2011*, Islamabad: Ministry of Religious Affairs.
- Muhammad, N., Nasib D. M., Shafiq, M. & Shah, N.H. (2011). Regulating the Islamic Seminaries in Pakistan Under Deeni Madaris Ordinance 2002, *European Journal of Social Sciences* – Volume 20:2, 314-318.
- Oberoi, Surinder Singh (2004). "Ethnic Separatism and Insurgency in Kashmir" Eds. Lamiaye, Satu P, Wirsing, Robert G., Malik, Mohan, *Religious Radicalism and Security in South Asia* içinde (171-191), Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies.

- Pakdemirli, M. ve Birşik, A. (2013). "Hint alt Kıtası Geleneksel Öğretim Kurumlarında Yürütülen Din Eğitiminin Gelişim Sürecine Tarihsel Bir Yaklaşım, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, cilt 13, sayı: 2, ss.87-115.
- Rahman, T. (2004). *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*. Karachi: Oxford University Press.
- Rahman, T. (2008). *Madrassas: The Potential for Violence in Pakistan*, Jamal Malik ed., *Madrassas in South Asia: Teaching Terror?* içinde (61-84), London and New York: Routledge.
- Rais, Rasul Bakhsh (2004). *Islamic Radicalism and Minorities in Pakistan*, Lamiaye, Satu P, Wirsing, Robert G., Malik, Mohan (Eds) *Religious Radicalism and Security in South Asia* içinde (447-465), Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies.
- Riaz, A. (2008). *Faithful Education: Madrassahs in South Asia*, New Brunswick: Rutgers University Press,
- Robinson, Francis (2011). *Islam, South Asia and The West*, Third impression, New Delhi: Oxford University Press.
- Sikand, Yoginder (2004). *Reforming the Indian Madrassas: Contemporary Muslim Voices*, Lamiaye, Satu P, Wirsing, Robert G., Malik, Mohan (Eds), *Religious Radicalism and Security in South Asia* içinde (117-143), Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies.
- Stephens, J., & Ottaway, D. (2002). *The ABCs of Jihad in Afghanistan: Violent Soviet-Era textbooks Complicate Afghan Education Efforts*. *Washington Post*, March 23.
- Talbani, Aziz (2010). *Pedagogy, pover an discourse transformation of islamic education*, Stephen Lyon and Iain R. Edgar (Eds), *Shaping a nation: an examination of education in Pakistan* içinde (54-72) Karachi: Oxford University pres.
- Waseem, Mohammad (2004). "Origins and Growth Patterns of Islamic Organizations in Pakistan", Lamiaye, Satu P, Wirsing, Robert G., Malik, Mohan (Eds), *Religious Radicalism and Security in South Asia* içinde (17-33), Honolulu: Asia-Pacific Center for Security Studies.
- Zaman, Muhammad Qasim (1999). *Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan*, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 41, No. 2, 294-323.